

Orthmayr Imre

Erkölcsei cselekvés

Mi az?

Az erkölcsi cselekvés fogalmának használata vagy hozzátvetőleges megvilágítása nem okoz különösebb nehézséget a közbeszédben és az etikában sem. Gördülékenyen beépül mindkét diskurzusbba. Alaposabb filozófiai vizsgálódás azonban láthatóvá teszi a fogalommal kapcsolatos problémákat. Tanulmányomban ezek némelyikére kívánok rámutatni.

1

Gilbert Ryle egyik nevezetes érve az akarat fogalmával szemben a következő: „Soha senki nem mond olyasféle dolgokat, hogy délelőtt 10 órakor ennek vagy annak az akarásával foglalatosskódott, vagy hogy öt gyors és könnyű akarást, no meg két lassú és nehéz akarást hajtott végre reggeli és ebéd között.”¹ Ugyanez felhozható az erkölcsi cselekvés fogalmával szemben. Ki tudja megmondani, hány erkölcsi cselekvést hajtott végre a nap folyamán, hogyan tette, mettől-meddig? A probléma felmerül általában véve a cselekvésekkel kapcsolatban is. Hogyan számolhatjuk össze, hány cselekedetet hajtottunk végre egy nap alatt?

Könnyen megmondhatjuk, hány szék van a szobában, hány betű egy szóban, hány csirke kapirgál a kertben. Nem mondhatjuk meg viszont ugyanilyen könnyen, hogy hány cselekvést hajtottunk végre a nap folyamán vagy akár csak egy szobában. Ennek oka a cselekvés identifikációjával és individuációjával kapcsolatos több nótórius probléma. Ezek részben a tangóharmonika-hatásként lettek megvilágítva, vagyis hogy ugyanarról a cselekvésről adhatunk nagyon szűk, pusztán a legelemibb mozdulatokra szorítkozó, és nagyon tág, vagyis távoli következményeiket is magában foglaló leírásokat.² Egy másik lehetőség, hogy az egymással párhuzamos vagy egymásra épülő cselekvés-deszignátorok sorának, vagyis az ún. cselekvésfának különféle lehetséges reprezentációjaként kezeljük a problémát, melyek közül többféleképpen választhatunk.³ Ha már magukat a cselekvéseket sem tudjuk egyértelműen azonosítani, hogyan tudnánk az erkölcsi cselekvéseket?

Talán segítséget jelent, hogy meghatározott típusú cselekvéseket könnyebben azonosítunk és számszerűsítünk, mint általában a cselekvéseket. Egyértelműen megmondható,

1 Ryle 1949/1999, 81. o.

2 Feinberg 1965, idézi Davidson 1971/1980, 53. o.

3 Ginet 1990, 3. fejezet.

hányszor nyitotta ki valaki az ablakot vagy zárta be az ajtót egy nap, hányszor volt színházban és hányszor sakkozott a héten, hányszor fizette be a villanyszámlát és hányszor volt síelni az év során. Nem tartozhat-e az erkölcsi cselekedet a cselekvések ilyen, jól azonosítható típusai közé? Vannak ígéretes jelek, amelyek ebbe az irányba mutatnak. Például a jó és rossz cselekedetek számbavétele a nap végén, vagy annak meggyónása, hogy valaki miben vétkezett egy adott időszakban és hányszor. Ezek azonban némiképp leegyszerűsített esetek. Előre adott kategóriák szerint történik a cselekedetek utólagos besorolása. (James Boswell feljegyzéseiből tudjuk például, hogy Hume a 17. századi, *Whole Duty of Man* című vallásos mű végén található bűn-katalógus alapján tartott önvizsgálatot ifjúkorában. Később e mű érvelésmódja képezte a „van”-ról a „kell”-re történő jogosulatlan átmenettel szembeni kritikája tárgyát.⁴) De ha nincs előre összeállított listánk vagy szempontrendszerünk, akkor is meg tudnánk-e mondani, hogy hány és milyen erkölcsi cselekedetet hajtottunk végre egy nap alatt?

A cselekvésidentifikáció problémájának sajátos eseteit képezik a hosszú távú, valamilyen terv által vezérelt és valamilyen eredményben végződő tevékenységek, mint például a regényírás, a nyelvtanulás vagy egy ház felépítése. Mindezekről jól behatárolt cselekvésként beszélhetünk, amelyeknek kezdetük és végük van. Valaki például három év alatt megírt egy regényt. Ennek végrehajtása ugyanakkor számtalan önálló cselekvésből áll össze. Valamikor kialakította a regény cselekményére és megírásának módjára vonatkozó elképzeléseit; készített egy előzetes vázlatot, anyaggyűjtést végzett; megírt belőle egyes részeket, melyek megírása mondatok megfogalmazásából, valamint betűk leírásából állt; sokszor módosította, javította, átszerkesztette a már leírtakat; megmutatta az elkészült részeket kompetens személyeknek, tanácsaikat mérlegelte; kiadókka tárgyalta, korrektúrákat javított. Mindeközben sok más is csinált: evett, ivott, sportolt, TV műsorokat nézett, emberekkel találkozott, megélhetéséért dolgozott, gyereket nevelt. S gyakran e más tevékenységek közben is a regényt írta, amennyiben új mondatokat és bekezdéseket gondolt ki magában.

Aztán léteznek olyan rendszeres – hol folyamatjellegű, hol ismétlődő –, gyakran szokásszerű tevékenységek, amelyek nem képeznek valamilyen terv vagy eredmény által összefogott egységet, de együttesen mégis többet jelentenek az őket alkotó elemi cselekvések összességénél, s összetevőik is más cselekvéssé válnak azáltal, hogy e sor részét képezik, mint például a sportolás, a kutyasétáltatás, a koncertre járás vagy a gyereknevelés.

Hasonló helyzetekkel találkozunk az erkölcsi cselekvések esetében. Ha egy magányosan élő idős ember eltöri a lábát és ellátásra szorul, s a szomszédja ettől kezdve bevásárol neki, naponta átjár hozzá segíteni a felgyógyulásáig, akkor ez sok konkrét elemi cselekvésből áll, melyek mindegyike erkölcsi cselekvésnek tekinthető, de az egész cselekvéssor maga is az, bár nyilvánvalóan egy másik, átfogóbb szinten. S az ilyen, magasabb szintű erkölcsi cselekvés olykor – meghatározott és akár nagy erőfeszítéseket is szükségessé tevő – nem-cselekvésekből áll, mint amikor például valaki hosszas kínvallatás dacára sem hajlandó elárulni egy üldözött

4 Lásd MacIntyre 1966/2012, 243–244. o.

rejtekhelyét vagy hamisan tanúskodni igazságtalanul megvádoltak ellen. Aztán vannak a szokásszerű erkölcsi cselekvések, amelyek nem állnak össze semmiféle kerek egészé, nem olyan cselekvésepizódok, melyeknek együttvéve elejük és végük van, mégis egészen más az erkölcsi státuszuk ha elszigetelten, mint ha összességükben tekintjük őket: például, ha valaki mindig átkíséri az idős embereket a gyalogátkelőn, ha mindig megosztja javait a rászorulókkal vagy soha nem károsít meg és vezet félre másokat. Ilyen esetekben mást jelent az egyes cselekedet és a cselekvéssorozat erkölcsi megítélése. Az egyes cselekvésnél nyilvánvalóan nagyobb erkölcsi jelentősége van a cselekvés maximájának vagy a cselekvő diszpozíciójának. Ennek megfelelően az egyes cselekvések erkölcsi értékének megállapítása Arisztotelésznél a cselekvő lelki alkata, Kantnál pedig a cselekvés maximája alapján történik. A modern erkölcsfilozófiai érvelésben viszont gyakran perdöntő szerepet kapnak elemi cselekvésekre történő – gyakran szándékolatlan mesterkélt és fiktív – hivatkozások.

2

Különbséget kell tenni *erkölcsi cselekvés*, vagyis az erkölcsileg pozitív vagy negatív cselekedet, valamit *erkölcsös cselekvés*, vagyis a pozitív erkölcsi értékkel bíró, erkölcsileg helyes cselekedet között. De vajon meghatározhatjuk-e, melyik cselekvés erkölcsi jellegű, ha nincs előzetes elképzelésünk arról, mi tekinthető erkölcsös cselekvésnek? Úgy tűnik, hogy nem. Az erkölcsi cselekvés azonosításához szükségünk van az erkölcsileg helyes vagy helytelen cselekvés kritériumára avagy az erkölcs valamely normatív elméletére. S valóban, az erkölcsi és nem erkölcsi cselekvések közti határvonal meghúzására mindig valamilyen meghatározott normatív etikai elképzelés keretei között kerül sor. A sztoikusok például éretnetikai kontextusban különböztették meg egymástól az erkölcsileg releváns és az erkölcsileg közömbös cselekedeteket. Ennek a szövevényes tanításnak a megfejtésével itt nem kísérletezem. Annyi bizonyos – legalábbis a sztoa fél évezredes történetének fontos korszakaiban –, hogy éretnyes csak a bölcs lehet, a bölcsesség eléréséhez viszont hosszú és nehéz út vezet, így az erkölcsös cselekvés kevesek kiváltsága.

Szintén egy meghatározott erkölcsfelfogás, a deontológiai vagy kötelességetikai koncepció keretei között kerül sor az erkölcsileg kötelező, tilos és megengedett cselekedetek megkülönböztetésére, melyek közül az utóbbiak a szó szigorú értelmében nem erkölcsi cselekvések. Deontológiai kontextusban jelenik meg a kötelességen túli cselekvések (*supererogation*) fogalma is. Mint H. L. A. Hart írja:

[A]z erkölcs tartalma sokkal szélesebb azoknak a *kötelességek*nek a körénél, amiket a társadalmi csoportok tényleges gyakorlatában elismernek. A kötelességek az erkölcsnek, de még a társadalmi erkölcsnek is csupán az alapzatát képviselik, és mellettük vannak az er-

kölcsnek olyan formái is, amelyek kívül esnek az egyes társadalmak közös erkölcsi gyakorlatán. Itt az erkölcs két vonására kell felfigyelnünk. Egyfelől, hogy bizonyos erkölcsi *eszmények* még egy meghatározott társadalom erkölcsi gyakorlatában is együtt léteznek a feltétlen erkölcsi köteleességekkel, illetve az azokat meghatározó viszonylag egyértelmű szabályokkal. A köteleességgel ellentétben ezek megvalósulását nem magától értetődőnek, hanem dicséretet érdemlő dolognak tartják. A hős és a szent azoknak a rendkívüli típusa, akik *többet* tesznek, mint ami a köteleességük. (Hart 1961/1995, 211. o.)

Kant ezzel szemben éppenhogy a köteleességből végrehajtott cselekedetet tartotta egyedül dicséretre méltónak. Ha már valamilyen hajlandóság vagy érzelem is közrejátszik előidézésében, többé nincs erkölcsi értéke. Felfogása ebben eltér John Rawls értelmezésétől, mely szerint az elvek erkölcsének egyfajta túlteljesítése az, amikor az előírt cselekvést szeretet is kíséri.⁵ Paradox módon Kantnál ez nem kötelességen túli cselekedet, hanem éppenhogy annak lefokozása, mivel a szeretetet nem lehet megparancsolni, hanem csak a köteleességből fakadó jó cselekedetet lehet, amelyre semmilyen hajlam nem ösztönöz.⁶

Az antik erényetikák reprezentatív változatai (mint például az arisztotelészi és a sztoikus etika) szerint viszont nem értelmezhető az erkölcsi követelmény túlteljesítésének fogalma, mivel e megközelítések eleve perfekcionista orientációjúak, vagyis a legnagyobb kiválóságok elérését tűzik ki erkölcsi célul. Amiből viszont az következik, hogy ezen etikák nem írják elő és nem teszik lehetővé mindenki számára az erkölcsös cselekvést. Arisztotelész etikájában csak megfelelő születésű, rangú, vagyonú és neveltetésű ember lehet erényes, a sztoikusok szerint pedig – mint láttuk – csak a bölcs, amivé válni nagyon kevesek számára lehetséges. A keresztény etika ismérvei ezzel szemben a következők: 1) mindannyiunk minden tevékenysége erkölcsi megítélés alá esik, hiszen mindegyikkel Isten parancsait kell követnünk és az iránta való alázatot kifejeznünk; 2) erkölcsös cselekvésre mindenki egyaránt és egyformán köteles és képes; 3) vannak azonban olyan erkölcsi bajnokok, aszkéták és szentek, akik messze túlteljesítik az alapvető erkölcsi előírásokat; 4) akik tevékenysége ugyan nem kötelező minta az átlagos erkölcsi cselekvőnek, de fontos értelmezési kontextus mindenki számára.

A konzekvencialista és ezen belül az utilitarista megközelítésben nem húzható meg az erkölcsi értékkel bíró és erkölcsileg neutrális cselekvések közti határ. Mivel az utilitarista számára az erkölcsileg helyes cselekedet az, amely – összes következményét tekintve – a lehető legtöbb jót okozza a legtöbb ember (vagy újabban, egyesek szerint a legtöbb élőlény) számára, így minden cselekedetünk pozitív vagy negatív megítélés alá esik. Vagy összhason-maximalizáló, vagy nem. Szigorú utilitarista értelemben soha senki nem követhetné saját érdekeit, életterveit vagy kedvteléseit,⁷ mert nyilvánvalóan minden esetben

⁵ Rawls 1971/1997, 556–557. o.

⁶ Kant 1785/1991, 27. o.

⁷ Vö. Williams 1973, 3. fejezet.

tehetne helyett valamit a szűkölködők megsegítésére. Sőt, nemcsak hogy mindenkinek mindig fel kéne adnia saját egyéni törekvéseit, amikor valami mással több jót idézhetne elő, de abban sem lehet sohasem biztos, hogy valóban a legtöbb jót idézi elő. Egy olyan világban, mint a mienk, amely tele van emberi szenvedéssel és nyomorral, csak a szélsőséges erkölcsi magabiztosság birtokában mondhatja valaki, hogy semmi mással nem tehetne több jót a világnak, mint azzal, amit éppen tesz. Vagyis e követelmény alapján minden cselekvés erkölcsi megítélés alá esik, s igen kevés bizonyul erkölcsileg igazolhatónak. A kötelezésen túli cselekvés ebben a fogalmi keretben értelmetlen. Minden erkölcsös cselekvésnek a maximumot kell eredményeznie.

Egy másik szélsőséges értelmezés szerint az utilitarizmus – éppen ellenkezőleg – szinte minden gazságra erkölcsi igazolást ad. Azzal ugyanis, hogy a hasznosság elve felülírja meglévő alapértékeinket – például azt, hogy valakit nem szabad felakasztani el nem követett bűnökért –, az összjóra hivatkozva bármit megenged. Köznapi erkölcsfelfogásunk ellenében az következik belőle, hogy nincs olyan tett, lett lényen bármilyen gonosz, amely önmagában bűnös vagy tilos lenne. Mivel minden tettet következményei alapján kell értékelni, ezért ha egy tett következményei hozzájárulnak az általános boldogsághoz, akkor igazolható, sőt előírható, mégha ártatlanok megkínzása vagy kivégzése is.⁸ Ez az utilitarizmus paradox következménye, hiszen alapvető irányultsága szerint az elmélet az általános jóindulat és az általános jólét elérésére irányuló erkölcsi előírás.⁹

3

A konzekvencialista etikában a cselekvés nem önmagában tárgya az erkölcsi megítélésnek, hanem csak következményei révén az. És más normatív etikában is megjelenik a gondolat, hogy a végrehajtott cselekedet nem közvetlenül rendelkezik erkölcsi értékkel. Az erényetikák szerint például a cselekvés erkölcsi értékét részben vagy egészében a cselekvő jellemvonásai határozzák meg. Michael Slote szerint a *cselekvésközpontú* (*act-focused*) konzekvencializmussal szemben az erényetikák középpontjában az erényes *egyén* áll (*agent-focused*). Ez utóbbiakon belül különbség tehető *cselekvés-alapú* (*act-based*) és *cselekvő-alapú* (*agent-based*) erényetikák között. *Cselekvésalapú* felfogás: az etikai ítélet középpontjában az erényes *egyén* jellemvonásai állnak, de a cselekvés kiválósága nemcsak ezeken, hanem a körülményeken is múlik (Arisztotelész). *Cselekvőalapú* felfogás: a cselekvések megítélése teljes mértékben abból ered, hogy mit mondhatunk etikailag azokról a cselekvőkről (belső életükről), akik végrehajtották ezeket (Platón).¹⁰

8 MacIntyre 1966/2012, 330–331. o.

9 Harsanyi 1982, 56. o., Sen–Williams 1982, 3. o., Williams 1985, 76., ill. 81. o.

10 Slote 1997, 178. o.

Arisztotelész azt írja a *Nikomakhoszi etikában*, hogy csak akkor erényes egy cselekedet, ha erényes ember hajtott végre:

[H]a valaki az igazságos és a mértékletes tetteket cselekszi, az már eleve igazságos, illetve mértékletes is, [miként] az is, aki a nyelvtan vagy a zene szabályainak megfelelően jár el, már eleve ért a nyelvtanhoz, illetve a zenéhez. [...] Hiszen könnyen elképzelhető, hogy valaki olyasmit cselekszik, ami összhangban van a nyelvtan szabályaival, akár a véletlen folytán, akár másvalakinek az útmutatása szerint. Ámde majd csak akkor lesz az illető igazán nyelvtantudós, ha nemcsak a nyelvtan szabályainak megfelelően jár el, hanem ezt a nyelvtudós módjára, azaz a saját nyelvészeti ismeretei alapján teszi.

Van egy fontos különbség a szaktudományok és az erény között:

A szaktudományok által létrejött dolgok ugyanis önmagukban jelentik a jó eredményt, elég tehát, ha csupán ezek mutatnak fel létrejöttük után bizonyos tulajdonságokat; az erény szerinti cselekedetek azonban, ha maguk bizonyos tulajdonságokkal bírnak is, azért még nem igazságosan vagy mértékletesen végrehajtott cselekedetek, hanem csak akkor, ha a cselekvő személy maga is bizonyos lelki tulajdonságok birtokában cselekszik; éspedig először: ha tudja, hogy mit akar; másodsor: ha előre elhatározott, éspedig magáért az illető dologért elhatározott szándékból cselekszik; harmadsor: ha állhatatos és megingathatatlan lelkülettel cselekszik. [...] Szóval a tettek csak akkor nevezhetők igazságosaknak és mértékleteseknek, hogyha olyanok, amilyeneket általában az igazságos és mértékletes ember szokott cselekedni; igazságos és mértékletes ember viszont nem az, aki egyszerűen ilyen tetteket cselekszik, hanem az, aki úgy cselekszi őket, ahogyan az igazságos és mértékletes ember szokta cselekedni. (1105a–b; Arisztotelész 1971, 38–39. o.)

Hume a következőképpen érvel amellest, hogy önmagában a cselekedet nem rendelkezik erkölcsi értékkel:

Nyilvánvaló, hogy mindig csak a kiváltó indítékaira vagyunk tekintettel a cselekedeteknek, amikor dicsérünk valakit miattuk, s magukat a cselekedeteket csak jelnek tekintjük arra nézve, hogy milyen elvek működnek az illető jellemében és vérmérsékletében. A külső viselkedés nem érdem. A bensőben kell keresnünk az erkölcsi minőségeket. Ezt közvetlenül nem tudjuk megtenni, ezért irányítjuk figyelmünket a cselekedetekre mint külső jelekre. De a cselekedetet kizárólag csak jelnek tekintjük, s a helyeslés és dicséret tárgya mindig a cselekvéseket kiváltó indíték marad.

[...]

Kitűnik tehát, hogy az erényes cselekedetek csupán erényes indítékaikból merítik érdemüket, és hogy magukat a cselekedeteket csupán az indítékok jeleinek tekintjük. Amiből arra következtetnek, hogy a belső erényes indíték, amely dicséretre méltóvá teszi egy bizonyos cselekedetünket, sohasem lehet az, hogy ezt a cselekedetet erényesnek tekintjük, hanem szükségképpen valamilyen más természetes indítékban vagy elvben keresendő. [...] Erényes indíték nélkül a cselekedet nem lehet erényes. És a cselekedetnek erényesnek kell lennie, mielőtt tekintettel lehetnénk erényes voltára. Tehát azt, hogy tekintettel vagyunk rá, szükségképpen megelőzi valamilyen erényes indíték.

Ez nem merő metafizikai szörszálhasogatás; mindig benne foglaltatik a mindennapi élet során levont következtetéseinkben, ha esetleg nem sikerül is mindig ilyen világos filozófiai kifejezésekkel megfogalmaznunk. Elítéljük az atyát, ha elhanyagolja gyermekeit. Miért? Mert megmutatkozik, hogy nincs meg benne a természetes gyengédség, amely minden szülőnek kötelessége. Amennyiben a természetes vonzalom nem volna kötelesség, úgy a gyermekekről való gondoskodás sem lehetne az, és lehetetlen volna, hogy kötelesség lebegjen a szemünk előtt, amikor gondját viseljük ivadékainknak. Ebben az esetben tehát mindenki feltételezi, hogy olyan indítékkal van dolgunk, mely különbözik a kötelességtudattól. (Hume 1739–1740/2006, 474–475. o.)

Hume-hoz hasonlóan Kant is a cselekvés indítékától teszi függővé a cselekvés erkölcsi értékét, de Hume-mal ellentétben ő éppen a kötelesség tudatos követésében látja az egyetlen olyan indítékot, amely erkölcsössé tehet egy cselekedetet, de csak akkor, ha kizárólag ez a motívum vezérli a cselekvőt. A kötelességszerű cselekedetek három fajtáját különbözteti meg: 1) amelyekre az embereknek nincs közvetlen hajlamuk, ám valamely másik hajlam – például az önző szándék – ösztönzésére megteszik; 2) amelyeknek végrehajtására a cselekvő közvetlen hajlandóságot is érez; 3) amelyeket az erre irányuló hajlandóság nélkül, pusztán kötelességből hajtanak végre. Kant szerint csak ez utóbbiaknak van erkölcsi értékük. Kötelességünk saját életünket megóvni (s erre mindenkinek közvetlenül hajlama is van) és másokkal jól cselekedni (amiben sokan benső gyönyörűséget találnak), de csak akkor van erkölcsi értékük, ha ezzel ellentétes hajlamunk ellenében hajtjuk végre őket. Kötelességünk tisztességesen viselkedni is (ami sokaknak természetes hajlandósága), aminek közvetlen hajlandóságból történő végrehajtása tiszteletreméltó, dicséretet és bátorítást érdemel, de nagyrabecsülést nem: „a maximából hiányzik ugyanis az erkölcsi tartalom, nevezetesen, hogy az ilyen cselekedeteket ne hajlandóságból, hanem *kötelességből* tegyék meg”.¹¹

A szintén deontológiai álláspontot képviselő David Ross viszont egy másik kanti elv, vagyis „a »meg kell tenni« előfeltételezi, hogy »meg tudjuk tenni«” (*ought implies can*) alapján úgy érvel, hogy a motívum nem lehet az erkölcsileg helyes cselekedet kri-

11 Kant 1785/1991, 26. o.

tériuma, mivel kialakítása nem áll a cselekvő módjában a cselekvés pillanatában. Igaz, ő ezt az érvet a teleológiai metaetikákkal szemben fogalmazta meg, de a kanti etikával szemben is érvényes. Mint írja, nem tudjuk megtenni, hogy saját választásunk alapján létrehozunk valamilyen motívumot magunkban, és még kevésbé tudjuk azonnal saját cselekvésünk közvetlen ösztönzőjévé tenni.

Csak akkor cselekedhetek egy bizonyos motívum alapján, ha rendelkezem azzal a motívummal; ha nem, akkor a legtöbb, amit tehetek, hogy kifejlesztem magamban azzal, hogy úgy irányítom figyelmemet vagy megfelelőképpen cselekszem ahhoz, hogy valamilyen jövőbeli alkalommal meg *lesz* bennem és képes leszek ennek alapján cselekedni. *Jelen* kötelességem tehát nem lehet az, hogy itt és most ennek alapján cselekedjek. (Ross 1930, 5. o.)

A fentiek szerint tehát egymástól eltérő erkölcsfilozófiai irányzatok közösen vallják, hogy a cselekvés erkölcsi értékét valami más adja, mint a végrehajtott cselekedet: például a cselekvés következményei, a cselekvő jelleme vagy motívumai. Az erkölcsi cselekvésről való döntési lehetőségeink ennél fogva korlátozottak. Jellemünk és motivációs készletünk kialakítása, mint láttuk, a cselekvés pillanatában nem áll hatalmunkban. Cselekedeteink következményeit illetően sem vagyunk jobb helyzetben: a cselekvés pillanatában sem a cselekvő, sem senki más nem láthatja előre az összes nyitva álló cselekvési lehetőség következményeit, vagy akár csak egyetlen cselekvés összes későbbi következményét. G. E. Moore a maga provokatív módján így fogalmazza meg az ebből fakadó problémát az utilitarizmus kapcsán: „még sohasem találtak elégséges indokot arra, hogy egy cselekvést helyesebbnek vagy helytelenebbnek tartsanak, mint egy másikat”.¹² A helyzet azért nem ilyen drámai. Ha az lenne, akkor nem lenne okunk reggel felkelni az ágyból – de az ágyban maradni sem. Cselekvéseink következményeit illetően rendelkezünk bizonyos fokú előrelátással, különböző erejű valószínűségeket tudunk rendelni hozzájuk, amelyek olykor elég megbízhatóan alátámaszthatnak olyan hosszú távú vállalkozásokat is, melyek kimenetele részben mások későbbi cselekvésétől függ.

Thomas Nagel összefoglalóan az erkölcsi szerencse fogalmával jelöli azokat az okokat, melyek miatt csak korlátozott mértékben vagyunk urai és ismerői erkölcsi cselekedeteinknek. Szinte bármely erkölcsileg fontos cselekvésre igaz, hogy bizonyos fokig tőlünk független tényezőkön múlik, vajon sikerül-e megtennünk, amit akartunk. A végül megtett és az erkölcsi ítélet tárgyává vált cselekvés részben külső tényezők által meghatározott. Az erkölcsi megítélés ilyenkor a szerencse függvénye. Nagel négy módját különbözteti meg annak, ahogyan a cselekvések erkölcsi megítélése ki vannak téve a szerencsének. 1.) Alkati szerencse: ki milyen személy, milyenek a természetes hajlamai, képességei és vérmérséklete. 2.) A körülményekből adódó szerencse: ki milyen

¹² Moore 1903/1993, 201–202. o.

helyzetekbe kerül és milyen problémákkal szembesül. 3.) A cselekvés oksági előzményeiből fakadó szerencse: miként határozzák meg a cselekvőt és cselekvési lehetőségeit a cselekvést megelőző körülmények és események. 4.) A cselekvés oksági hatásában érvényesülő szerencse: a döntés pillanatában ismert tényezők után bekövetkező események átalakítják a cselekvés előre látható kimenetelét – viszont az eredmény határozza meg, hogy végül mit tett valaki, felelősséget kell vállalnia cselekvése azon következményeiért is, amelyeket nem látott előre és ezek szerepet játszanak cselekvése erkölcsi megítélésében. A cselekvés erkölcsi értékének meghatározása tekintetében mindez a következő paradoxonhoz vezet: „A személy csak azért lehet felelős, amit tesz; amit tesz, az viszont nagyjából olyan dolgok eredményeképpen áll elő, amit nem tesz; következésképpen a személy morálisan nem felelős azért, amiért morálisan felelős, és amiért morálisan nem felelős.”¹³ Ebből az érvből is olyan erős szkeptikus következtetés adódik, amilyen Moore-é volt: az erkölcsi szerencse miatt nem lehet erkölcsi felelősségről beszélni. De ez megint túlzás: nem igaz, hogy teljesen tudatlanok lennénk afelől, mit teszünk és cselekedetünknek mik az erkölcsi vonzatai, valamint ennek fényében ne tudnánk irányítani cselekvésünket.

4

Már szóba került, hogy az erkölcsi cselekvés olykor abban áll, hogy nem teszünk semmit. Ez valaminek a céltudatos és akár még erőfeszítést is igénylő meg nem tételét jelenti. Például az éhségstrájkoló vagy a bőjtölő esetében. Az ilyen cselekvésértékű nem-cselekvések maguk is több típusúak. Az aktív cselekvésekkel szembeállított passzív cselekvések lehetnek tartózkodások, tűrések vagy megengedések.¹⁴ Georg Henrik von Wright összefoglaló jellemzése szerint:

A cselekvés passzív megfelelőjét rendszerint *tartózkodásnak* hívjuk. A tartózkodást az különbözteti meg a pusztá passzivitástól vagy nem-cselekvéstől, hogy esetében szándékos passzivitásról van szó. A tartózkodás révén a szó szigorú értelmében nem bizonyos dolgokat idézünk elő vagy bizonyos dolgok bekövetkezését akadályozzuk meg, hanem *hagyjuk*, hogy bizonyos dolgok megváltozzanak vagy változatlanok maradjanak. Ezek a változások vagy nem-változások alkotják a tartózkodás külső megjelenési formáját. (von Wright 1971/1987, 118. o.)

Vannak azonban olyan nem-cselekvések is, melyek esetében nem tudatosan tartózkodunk valaminek a megtételétől, hanem egyszerűen fel sem merül bennünk, hogy meg-

¹³ Nagel 1976/2013, 370. o.

¹⁴ Bertalan 2001, 116. o.

tegyük. Ma például nem kínoztam állatot és nem loptam biciklit. És tegnap sem, meg azelőtt sem. Soha eszembe sem jutott. Tettem-e valamit? Nem, még passzív cselekvést sem hajtottam végre. S van-e erkölcsi értéke annak, amit nem tettem? Nem hiszem. Mindazonáltal van itt egy érdekesség.

Bár a deontológiai etikák bizonyos értelemben igen jó helyzetben vannak a cselekvés erkölcsi szabályozását illetően, hiszen egyértelműen előírják, hogy adott helyzetben mit kell tenni, mégis felmerülnek problémák. Megtörténhet, hogy összeütközésbe kerülnek egymással a kötelességek. Például az ígéret megtartására vonatkozó kötelesség teljesítése megsérti az igazságosság iránti kötelességet. Ezért David Ross az általa alapvetőnek tekintett kötelességeket – úgymint a hűség, a jóvátétel, a hála, az igazságosság, az önművelés és a mások megkárosításától való tartózkodás kötelességét – csak *prima facie* kötelességnek, nem pedig minden esetben szigorúan érvényes, feltétlen kötelességnek nevezi.¹⁵

A kötelességek lehetséges konfliktusára Kant a teljes kötelesség (*vollkommene Pflicht; perfect duty*) és a nem teljes kötelesség fogalmi megkülönböztetésével utalt. Az előbbieket feltétlen, soha meg nem szeghető kötelességek, az utóbbiak gyengébbek, melyeket fel kell adni, ha az előbbiekkal összeütközésbe kerülnek, vagy ha más nem teljes kötelességekkel szembesülnek. Az általa többször felsorolt négy példa közül az öngyilkosság és az ígéretek megszegésének tilalma teljes, az önfejlesztés és a másokon való segítség kötelessége nem teljes kötelesség.¹⁶ Vagyis mindig a passzív és sohasem az aktív cselekvésre vonatkozó kötelességek feltétlenek. Ennek jó oka van. Mint Richard Norman írja:

Van értelme azt mondani a negatív kötelességekről, hogy valaki *soha* ne kövessen el öngyilkosságot önszeretetből, *soha* ne tegyen hamis ígéretet stb., míg igencsak homályos, hogy mit jelenthet az, hogy valaki *mindig*, kivétel nélkül, fejlessze képességeit vagy segítsen másokon. Vagyis inkább a negatív, mint a pozitív kötelességekről lehet plauzibilisen azt mondani, hogy nem engednek meg kivételt. (Norman 1983, 105. o.)

Ennek elég kézenfekvő logikai oka van: mivel egyszerre csak egy-két dolgot tudunk csinálni, így eleve teljesíthetetlen minden olyan előírás, amely szerint egyvalamit mindig tenni kell. A „Mindig mondj igazat!” parancsa nem teljesíthető szigorú értelemben, hiszen ahhoz mindig beszélni kéne valakivel, s nem ehetne és alhatna az ember. A tiltó parancsok, mint a „Ne ölj!”, „Ne lopj!” és „Ne hazudj!” viszont folyamatosan, megszakítás nélkül teljesíthetők. Míg valamit csinálni nem tudunk egyfolytában, valamit nem csinálni tudunk. Míg nem tudunk sok dolgot csinálni egyszerre, végtelenül sokat tudunk nem csinálni. Nem tudok egyszerre állni és szaladni, de tudok egyszerre nem állni és nem szaladni.

¹⁵ Ross 1930, 19–21. o.

¹⁶ Kant 1785/1991, 53–57. o., 62–63. o.

5

Kant szerint csak a kötelességből végrehajtott cselekedet erkölcsös cselekedet. Ha valaki ugyanazt teszi, de más motívum is közrejátszik, az már nem ilyen. S bármilyen pozitív legyen is a kötelességszerű cselekvésre készítő másfajta indíték vagy hajlam, a cselekvés nemcsak erkölcsös, de erkölcsi cselekvés sem lesz többé. Csakhogy előfordul-e olyan, hogy egy cselekedetet egyetlen motívum alapján hajtsunk végre? Mégha előfordul is, ritkán. Döntéseinket különféle indokok mérlegelése alapján hozzuk. Sok mindent figyelembe veszünk a legközönségesebb hétköznapi cselekedeteink során is, és a legkülönbébb típusú szempontokra vagyunk egyszerre tekintettel. Ezt az erkölcsi cselekvés összetételi problémájának nevezhetjük. Erkölcsi megfontolások által vezérelt cselekedeteink végrehajtásában másfajta nem erkölcsi megfontolások is szerepet játszanak. Milyen súllyal kell jelen lennie az erkölcsi komponensnek ahhoz, hogy erkölcsösnek vagy erkölcsinek nevezhessük a cselekedetet? S szükség van-e ilyen összetevő jelenlétére, amelyről – mint láttuk – nem könnyű megmondani, hogy pontosan miként azonosítható.

Irodalomjegyzék

- Arisztotelész 1971, *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Magyar Helikon, Budapest.
- Bertalan László 2001, „Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvésmélete és cselekvéstipológiája”. *Szociológiai Szemle* 2001/3., 113–136. o.
- Davidson, Donald 1971/1980, „Agency”. In *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press, Oxford, 43–61, o.
- Feinberg, Joel 1965, „Action and Responsibility”. In M. Black (szerk.), *Philosophy in America*. Cornell University Press, Ithaca, 134–160. o.
- Ginet, Carl 1990, *On Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Harsanyi, John C. 1982, „Morality and the theory of rational behaviour”. In Amartya Sen – Bernard Williams (szerk.), *Utilitarianism and beyond*. Cambridge University Press, Cambridge, 39–62. o.
- Hart, H. L. A 1961/1995, *A jog fogalma*. Ford. Takács Péter. Osiris, Budapest.
- Hume, David 1739–1740/2006, *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Akadémiai, Budapest.
- Kant, Immanuel 1785/1991, Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. Ford. Berényi Gábor. In *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest, 11–101, o.
- MacIntyre, Alasdair 1966/2012, *Az etika rövid története. Az erkölcsfilozófia története a homéroszi kortól a huszadik századig*. Ford. Szabó P. Imre. Typotex, Budapest.
- Moore, G. E. 1903/1993, *Principia Ethica*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Nagel, Thomas 1976/2013, „Morális szerencse”. Ford. Bárány Tibor. In Réz Anna (szerk.), *Vétkek és választások. A felelősség elméletei*. Gondolat, Budapest. 358–374. o.
- Norman, Richard 1983, *The Moral Philosophers. An Introduction to Ethics*. Clarendon Press, Oxford.
- Rawls, John 1971/1997, *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest.
- Ross, W. D. 1930, *The Right and the Good*. Clarendon Press, Oxford.
- Ryle, Gilbert 1949/1999, *A szellem fogalma*. Ford. Altrichter Ferenc. Osiris, Budapest.
- Sen, Amartya – Williams, Bernard 1982, „Introduction: Utilitarianism and beyond”. In Amartya Sen – Bernard Williams (szerk.), *Utilitarianism and beyond*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–21. o.
- Slote, Micheal 1997, „Virtue Ethics”. In Marcia W. Baron – Philip Pettit – Michael Slote (szerk.), *Three Methods of Ethics*. Blackwell Publishers, Oxford, 175–238. o.
- von Wright, G. H. 1971/1987, „Magyarázat és megértés”. Ford. Csontos László. In Bertalan László (szerk.), *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 43–210. o.
- Williams, Bernard 1973, „A critique of utilitarianism”. In J. J. C. Smart – Bernard Williams, *Utilitarianism: For and Against*. Cambridge University Press, Cambridge, 77–150. o.
- Williams, Bernard 1985. *Ethics and the Limits of Philosophy*. Harvard University Press, Cambridge (MA).